

ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΕΞΗΡΤΑΝΤΕΣ ΑΥΤΟΝ ΑΝΤΙ
ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΛΩΙΚΗΝ
ΠΙΛΑΤΩ ΤΩ ΗΓΕ
ΜΕΝΙ

Έτος Δ΄ • Τεύχος 1 • Απρίλιος 2005

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

E. BENIZELΟΣ

A. Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή ταυτότητα

1. Η υπογραφή της συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα «Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης» θέτει σε κίνηση όχι μόνο τη διαδικασία της κύρωσης και επικύρωσης σύμφωνα με τις προβλέψεις των συνταγμάτων των κρατών-μελών αλλά και τη σχετική κοινωνική και πολιτική συζήτηση, ένα από τα βασικά σημεία της οποίας είναι *το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας*.

Η συζήτηση συνεπώς για το μελλοντικό Ευρωπαϊκό Σύνταγμα είναι συζήτηση για την πολιτική και θεσμική υπόσταση της Ένωσης, συζήτηση για τη γεωπολιτική της αυτοσυνειδησία και στρατηγική, συζήτηση για το αναπτυξιακό της μοντέλο και τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα μέσα στην παγκόσμια οικονομία, αλλά και συζήτηση για τις προϋποθέσεις της κοινωνικής συνοχής της Ένωσης, για την κοινή πολιτιστική κληρονομιά και τη σημερινή πολιτισμική της φυσιογνωμία, για τις ιστορικές και πνευματικές της αναγωγές και ρίζες¹.

---

1. Τις συζητήσεις στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης αλλά και την ευρύτερη ζύμωση στους κόλπους της επιστημονικής κοινότητας και της κοινωνίας των πολιτών μπορεί να βρει όποιος ενδιαφέρεται στο διαδίκτυο: <http://European-convention.eu.int>. Ενδεικτικά σημειώνω μεταξύ των μελών της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης, τις θέσεις του H. HAENEL και της H. C. PUWAK υπέρ της αναφοράς στη θρησκευτική κληρονομιά της Ευρώπης, του J. BORRELL FONTELLES κατά οποιασδήποτε αναφοράς και του J. FLOSH υπέρ της ρητής αναφοράς στην αρχή του κοσμικού κράτους (laïcité). Οι υποστηρικτές της πρότασης να γίνει ρητή αναφορά στις

Όλες αυτές οι πυκνές διαμορφώνουν μια σύνθετη ευρωπαϊκή ταυτότητα που είναι εντέλει ιστορική. Η λεγόμενη γηραιά ήπειρος βασίστηκε στη συνύπαρξη και την παράλληλη εξέλιξη ενός οικονομικού μοντέλου ανάπτυξης (βιομηχανικού και τώρα μεταβιομηχανικού χαρακτήρα), ενός μοντέλου κοινωνικής ανάπτυξης (που εμφανίζεται μέσα από τις διάφορες εκδοχές του ευρωπαϊκού κοινωνικού κράτους), ενός θεσμικού μοντέλου πολιτικής ανάπτυξης (που βασίζεται στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, στις εγγυήσεις του κράτους δικαίου και τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) και ενός πολιτιστικού μοντέλου (βασισμένου στην πολυμορφία, την ανεκτικότητα, την ελευθερία της σκέψης, του λόγου, της τέχνης, της έρευνας, της διδασκαλίας και γενικότερα στην ελευθερία της πνευματικής κίνησης, θεμελιώδες στοιχείο της οποίας είναι η θρησκευτική ελευθερία)².

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας συνολικής συζήτησης για την ιστορική διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, η αναφορά στο θρησκευτικό φαινόμενο είναι για πολλούς λόγους αναπόφευκτη: Καταρχάς, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αναφορά πνευματικού, ηθικού ή υπαρξιακού περιεχομένου, το ίδιο το πρότυπο θεσμικής και πολιτικής οργάνωσης της Ευρώπης, δηλαδή το ευρωπαϊκό κράτος-έθνος που διαθέτει «κυριαρχία» και το ίδιο το πρότυπο της οικονομικής συγκρότησης και ανάπτυξης της Ευρώπης, οφείλονται σε ιστορικές εξελίξεις συνδεδεμένες σε μεγάλο βαθμό με το θρησκευτικό

χριστιανικές ρίζες της Ευρώπης (όπως και στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, το ρωμαϊκό δίκαιο και τους γερμανικούς κέλτικους και σλαβικούς πολιτισμούς) εκφράστηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσα από το λεγόμενο μανιφέστο των Βρυξελλών που διατυπώθηκε από τους συμμετέχοντες στο συμπόσιο με θέμα «Dieu et l'Europe? Liberté religieuse et liberté politique dans le Traité fondateur de l'Europe réunifiée», Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 3 Απριλίου 2003 (βλ. τις εισηγήσεις σε ειδική έκδοση της *Revue trimestrielle Liberté Politique*, Εκδόσεις François-Xavier de Guibert, με τίτλο: Dieu a-t-il sa place en Europe? Το κείμενο της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και το σχετικό υλικό είναι προσικό στο <http://europa.eu.int/futurum/constitution/index.en.htm>

2. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξακολουθούν να έχουν γύρω από τα θέματα αυτά τα κλασικά έργα του Μ. WEBER, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, 1978, σσ. 9 επ., 25 επ., 125 επ., και του ΔΙΟΥ, *Économie et société*: τ. Ι, Paris, 1971 (μετάφραση κατά το μεγαλύτερο μέρος του έργου του *Wirtschaft and Gesellschaft*, 1956²), ιδίως σσ. 62 επ.

φαινόμενο και κυρίως με το Χριστιανισμό, τα επιμέρους χριστιανικά δόγματα και τις αντίστοιχες εκκλησίες καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Ίσως το πιο ενδιαφέρον και αποκαλυπτικό πεδίο, από την άποψη αυτή, να είναι η ιστορική εξέλιξη των πολιτικών ιδεών και των κοινωνικών νοοτροπιών. Η μετάβαση από την ενιαία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στη διάκριση μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού της τμήματος, η αναγνώριση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους, η συγκρότηση και στη συνέχεια η πώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το σχίσμα μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας, η μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση, η περιπέτεια της Μεταρρύθμισης, της Αντιμεταρρύθμισης και των θρησκευτικών πολέμων, είναι μερικές μόνον από τις ιστορικές φάσεις που βρίσκονται στο υπόστρωμα της σημερινής πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας της Ευρώπης³.

Ακόμη και αν ακολουθήσει κάποιος –όπως συμβαίνει συχνά στην Ευρώπη– μια γραμμική προσέγγιση που αναγνωρίζει ως εναρκτήρια τομή και ως αφετηρία για τη συγκρότηση της σημερινής φυσιογνωμίας της Ευρώπης τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και την πλήρη εκκοσμίκευση του κράτους, είναι και πάλι αναγκασμένος να αναγνωρίσει τις σε μεγάλο βαθμό θρησκευτικές, και πιο συγκεκριμένα χριστιανικές, βάσεις τόσο του ευρωπαϊκού κράτους-έθνους όσο και του δυτικοευρωπαϊκού βιομηχανικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης:

Η ίδια η έννοια της κυριαρχίας, όπως μορφοποιείται μετά την ειρήνη της Βεσφαλίας, συνδέεται στενά με το θρησκευτικό φαινόμενο, δηλαδή με τις θρησκευτικές αντιθέσεις⁴. Κατά την ίδια λογική, η μετάβαση από την

3. Βλ. ενδεικτικά τους συλλογικούς τόμους Η. AHRWEILER-M. AYMAR (διευθ.), *Les Européens*, Paris, 2000 και CH. VILLAIN-GANDOSI (διευθ.), *L'Europe à la recherche de son identité*, Lille, 2002. Ακόμη J. HERRIN, *The formation of Christendom*, London, 1989 και Ι. ΧΑΞΙΩΤΗ, *Αποζητώντας την ενότητα στην πολυμορφία. Οι απαρχές της Ευρωπαϊκής Ενότητας από το τέλος του Μεσαίωνα ως την Γαλλική Επανάσταση*, Θεσσαλονίκη, 2001. Για τη σχέση του Βυζαντίου με την Ευρώπη βλ. τα κείμενα των Ε. ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ-ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, J. BOMPAIRE, A. GUILLOU, P. SIMON, J. HOWARD-JONSON, F. BURGARELLI, J. LEGOFF και Μ. ΑΥΜΑΡ στα πρακτικά του συμποσίου με θέμα «Βυζάντιο και Ευρώπη», που πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι, στο *Maison de l'Europe*, 22.4.1994, 1996 (και στα γαλλικά).

4. Βλ. Ι. ΧΑΞΙΩΤΗ, ό.π. (σημ. 3), σσ. 107 επ. Πρβλ. όμως S. KRASNER,

προκαπιταλιστική στην καπιταλιστική οικονομία ανάγεται πολύ συχνά σε αιτιολογίες συνδεδεμένες με τον Χριστιανισμό ή μάλλον με τις διαφορές που εμφανίζονται μεταξύ των επιμέρους Χριστιανικών δογμάτων⁵. Αυτά είναι όμως στοιχεία που βρίσκονται στη μήτρα της σημερινής πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής φυσιογνωμίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης μαζί φυσικά με πολλά άλλα, αρχής γενομένης από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και το ρωμαϊκό δίκαιο.

Β. Ο Ευρωπαϊκός Συνταγματικός Πολιτισμός και η Χριστιανική επιρροή

Το ίδιο, λίγο ή πολύ, ισχύει για όλες τις εκδοχές του ευρωπαϊκού λόγου (με την έννοια του *discours*, της *raison* και του *word*): επιστημονικού, φιλοσοφικού, οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού.

Ο μονοθεϊσμός, με την πιο συγκεκριμένη μορφή του Χριστιανισμού, βρίσκεται στη θεολογική αλλά και την ιδεολογική και πολιτική βάση της συγκρότησης της «χριστιανισμένης» που σε μεγάλο βαθμό ταυτίζεται γεωγραφικά και ιστορικά με την Ευρώπη⁶. Αυτή λοιπόν η θεολογική, φιλοσοφική και πολιτική βάση επιτρέπει να συντελεστεί η σταδιακή μετάβαση από τον προνεωτερικό στον νεωτερικό κόσμο.

Ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία του κόσμου αυτού είναι το δημοκρατικό κράτος δικαίου, δηλαδή το συνταγματικό κράτος που βασίζεται στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία και το σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Το συνταγματικό φαινόμενο είναι συνεπώς απόλυτα συνυφασμένο με την εξέλιξη αυτή. Το σύνταγμα ως κείμενο, ως μέθοδος οργάνωσης του κράτους και της εξουσίας και ως συμβολισμός που παραπέμπει σε όλες τις σημαντικές θεσμικές, πολιτικές και κοινωνικές κατακτήσεις των τριών τελευταίων αιώνων, προκύπτει από τις μεγάλες επαναστάσεις του 18ου αιώνα, την Αμερικανική και τη Γαλλική⁷. *Το σύνταγμα –ας μην το ξεχνάμε-*

Sovereignty, Organized Hypocrisy, Princeton, NJ, 1999, σσ. 20 επ.

5. Βλ. σημ. 2.

6. Βλ. J. HERRIN, ό.π. (σημ. 3), σσ. 7-8.

7. Είχα την ευκαιρία να παρουσιάσω πιο αναλυτικά τις θέσεις μου για τα ζητήματα αυτά στο: ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ως «διακυβερνητικό» Σύνταγμα και τα πολιτικά ελλείμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, σε Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Κ. Γαγον (επιμ.), *Η πορεία προς το*

καλείται όμως ευθύς εξαρχής να ρυθμίσει ζητήματα συνδεδεμένα με το θρησκευτικό φαινόμενο και τις θρησκευτικές οργανώσεις, ανεξάρτητα από το αν η ρύθμιση των θεμάτων αυτών γίνεται στο πεδίο του κράτους ή στο πεδίο της κοινωνίας των πολιτών. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση τα ζητήματα ρυθμίζονται συνταγματικά⁸.

Τώρα, συνεπώς, που το συνταγματικό φαινόμενο επεκτείνει τη λειτουργία του στο πεδίο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι αναπόφευκτο –αν και μεσολάβησαν τρεις αιώνες συνταγματικού βίου– το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα να κληθεί να αντιμετωπίσει μεταξύ άλλων και το ζήτημα της σχέσης της Ένωσης με το θρησκευτικό φαινόμενο, μέσα στις σημερινές βέβαια συνθήκες.

Το ζήτημα δεν τίθεται όμως ούτε εν αιθρία ούτε σε μηδενική βάση καθώς υπάρχει ένα πολύ σημαντικό και από δεδομένο: Η θέση του θρησκευτικού φαινομένου στην ευρωπαϊκή συνταγματική παράδοση, αλλά και στο ίδιο το θεσμικό απόθεμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δηλαδή στο κοινοτικό κεκτημένο.

Στο επίπεδο των συνταγμάτων των κρατών-μελών και των κοινών συνταγματικών τους παραδόσεων, το θρησκευτικό φαινόμενο εμφανίζεται με τρεις διαφορετικούς τρόπους:

Πρώτον, με την πλήρη κατοχύρωση της *θρησκευτικής ελευθερίας*, με τη μορφή κυρίως της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, της ελευθερίας της λατρείας, της ελευθερίας της θρησκευτικής συσσωμάτωσης, της απαγόρευσης των διακρίσεων σε θρησκευτική βάση και του δικαιώματος των γονέων να διακανονίζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις. Αυτά προβλέπονται στα συντάγματα των κρατών-μελών, αλλά και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στο Χάρτη των Θεμελιωδών Ελευθεριών της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁹.

Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και η πρόσφατη αναθεώρηση του Ελληνικού Συντάγματος – Πρακτικά Συνεδρίου 28-29 Οκτωβρίου 2001, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σσ. 11 επ. και ιδίως 12/13, 18 επ., όπου και περαιτέρω υπομνηματισμός. Το ίδιο κείμενο περιλαμβάνεται και στο βιβλίο, ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Η πρόκληση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.

8. Περισσότερες αναφορές βλ. σε ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη, 2000, σσ. 37 επ.

9. Βλ. από την πρόσφατη βιβλιογραφία G. ROBBERS, *Religious Freedom in Europe*, σε <http://European-convention.eu.int> καθώς και τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν

Δεύτερον, με την αναφορά που κάνουν στο Θεό, το θείο ή ακόμη και την Αγία Τριάδα (περίπτωση της Ελλάδας και της Ιρλανδίας) ως θεμελιώδεις χριστιανικό δόγμα *τα προοίμια των συνταγμάτων* ορισμένων κρατών-μελών. Η αναφορά αυτή εξηγείται για λόγους ιστορικούς και παραδοσιακούς και έχει περιορισμένη έως μηδενική ερμηνευτική επιρροή, σύμφωνα με την κρατούσα -όπως φαίνεται- επιστημονική άποψη¹⁰.

Τρίτον, με τη *ρύθμιση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας* ή θρησκευτικών συσσωματώσεων γενικότερα. Οι σχετικές ρυθμίσεις παρουσιάζουν μια ενδιαφέρουσα ποικιλία που αρχίζει από την απόλυτη εφαρμογή της αρχής του κοσμικού κράτους (*laïcité*), όπως συμβαίνει στη Γαλλία και φτάνει μέχρι την αναγνώριση μιας επίσημης θρησκείας του κράτους, όπως γίνεται στη Δανία.

Ενδιάμεσα βρίσκονται άλλα συστήματα, όπως αυτό της αναγνώρισης του κοκκορδάτου ως προς τις σχέσεις με την Καθολική Εκκλησία (π.χ. Ιταλία, Ισπανία) ή αυτό της επικρατούσας θρησκείας που στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας (άρθρο 3), ως θρησκεία της μεγάλης πλειοψηφίας του ελληνικού λαού και χωρίς αυτό να μπορεί να περιορίσει ερμηνευτικά την εφαρμογή του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία για όλους εκεινούς που δεν ανήκουν στην εκκλησία αυτή¹¹.

στην 2004 Conference του European Group of Public Law/ Groupe Europeen De Droit Publique (Αθήνα, 17-19.9.2004) και κυρίως τις γενικές εισηγήσεις των GORDON ANTHONY (*Religions and Public Law*), KRZYSZTOF WOJTYCZEK (*Religions et Egalité*), F. MARGIOTTA BROGLIO (*Religion et libertés*), PABLO SANTOLAYA (*Religion and liberties*) καθώς και τα γενικά συμπεράσματα του D. J. FELDMAN. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν επίσης οι εθνικές εισηγήσεις που παρουσιάζουν το καθεστώς που ισχύει στις 25 χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και σε άλλες χώρες, όπως η Αλβανία, η Ουκρανία, ο Λίβανος, η Π.Γ.Δ.Μ, η Ρουμανία, η Ρωσία, η Σερβία και η Τουρκία.

10. Εκτός από τους αναφερόμενους στη σημ. 9 βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ό.π. (σημ. 8), σσ. 136 επ. Βλ. επίσης Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Προοίμιο σε Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ-Κ. ΜΑΥΡΙΑ (επιμ.), *Ερμηνεία του Συντάγματος Ι*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999· Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας κατά το Σύνταγμα του 1975*, Δίκαιο και Πολιτική, 15, 1988, σσ. 61 επ.· ΑΙΚ. ΗΛΙΑΔΟΥ, «*Το προοίμιο των Συνταγμάτων*», ΔτΑ, Νο 16/2003, σσ. 1041 επ. Από την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ, «*Εισηγήσεις επί των άρθρων 1 και 2 του Συντάγματος (Δ' Αναθεωρητική Βουλή)*», σε: *Μελέται συνταγματικού δικαίου*, 1958, σσ. 89 επ.

11. Βλ. παρακάτω σημ. 9 και 14 και ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ό.π. (σημ. 8), σσ. 55 επ.,

Το ενδιαφέρον είναι ότι ανεξάρτητα από την εικόνα που εμφανίζουν τα προοίμια των συνταγμάτων των κρατών-μελών ως προς τη μεία του θείου και ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται συνταγματικά οι σχέσεις κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων, *υπάρχει ένας κοινός ευρωπαϊκός παρονομαστής: η πλήρης κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας*. Ο κοινός αυτός παρονομαστής δεν εμφανίζεται μόνο με την τυπική και ρητή μορφή ενός συνταγματικού δικαιώματος. Διαχέεται στο σύνολο των συνταγματικών παραδοχών και ρυθμίσεων που συγκροτούν αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *corpus της ευρωπαϊκής συνταγματικής ηθικής*¹².

Η ηθική αυτή έχει το εξαιρετικό προσόν να είναι πολιτική ως προς το περιεχόμενό της και συνταγματικά κατοχυρωμένη ως προς τη νομική της μορφή:

Η προστασία της αξίας του ανθρώπου, η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η προστασία της ιδιωτικής σφαίρας, η προστασία της ζωής και της γενετικής ταυτότητας κάθε ανθρώπινου όντος, η διασφάλιση της πολιτικής, ιδεολογικής και αισθητικής πολυφωνίας και ανεκτικότητας, το φρόνημα της κοινωνικής αλληλεγγύης και όλα τα άλλα στοιχεία που συγκροτούν τον *ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό*, οφείλουν σίγουρα πάρα πολλά στη χριστιανική διδασκαλία και τη νοοτροπία και την παράδοση των Χριστιανικών Εκκλησιών και συσσωματώσεων. Το ίδιο ισχύει και για τη συνταγματική προστασία του γάμου, της μητρότητας, της οικογένειας, της παιδικής ηλικίας, των αναπήρων. Όλος ο *συνταγματικός ανθρωπισμός* που διαμορφώθηκε σταδιακά από το 18ο ως τον 21ο αιώνα, οφείλει

107 επ., 185 επ. Για την έννοια του όρου «επικρατούσα θρησκεία» στο άρθρο 3 του Ελληνικού Συντάγματος του 1975/1986/2001 βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ό.π., σσ. 144 επ. και από τη νεώτερη σχετική βιβλιογραφία τη σύνοψη που κάνει ο Κ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Γιατί ο συνταγματικός όρος «επικρατούσα θρησκεία» φαίνεται να σημαίνει «πρώτη μεταξύ ίσων»; Το λησμονημένο θεμελιώδες δικαίωμα στην ισότητα του νόμου*, Καθ' οδόν, 15, 1999, σσ. 59 επ. Χωρίς να συμφωνώ –όπως σημειώνω και στο βιβλίο μου στο οποίο παραπέμπω– θεωρώ πολύ χρήσιμη και συστηματική την παρουσίαση που κάνει. Πρβλ. την εισήγηση του Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, «Aspects juridiques de la notion de religion dominante», στην 2004 Conference του E.G.P.L./G.E.D.P (ό.π., σμ. 9)

12. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ό.π. (σημ. 8), σσ. 79 επ. όπου και περισσότερες αναφορές.

σίγουρα πολλά και στον χριστιανικό λόγο. Οφείλει όμως επίσης πάρα πολλά στο Διαφωτισμό και τις εκκοσμικευμένες αντιλήψεις που κυριάρχησαν για πάρα πολλά θέματα. Άλλωστε ο Χριστιανισμός αλλά και η ευρύτερη ιουδαιοχριστιανική παράδοση λειτούργησαν ως πρόσφορο περιβάλλον για την ανάδειξη των λογοκεντρικών αντιλήψεων. Και όλα αυτά διασώζονται στο ευρωπαϊκό συνταγματικό απόθεμα.

Εξηγείται έτσι γιατί ο ευρωπαϊκός συνταγματικός πολιτισμός αποκλίνει σε πολλά σημεία από τις αντιλήψεις που κυριαρχούν σε πολλές χριστιανικές ομολογίες και δόγματα, ιδίως σε θέματα ηθικής –αν και ο χριστιανισμός είναι θρησκεία και όχι απλώς ένας ηθικός κώδικας. Οι παραδοχές που κυριαρχούν ως αυτονόητες στον ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό σε σχέση, για παράδειγμα, με το γάμο, το διαζύγιο, την ερωτική συμπεριφορά και αυτοδιάθεση, τις εκτρώσεις και πολλά άλλα ζητήματα κυρίως προσωπικής και οικογενειακής ηθικής, είναι ριζικά διαφορετικές από αυτές που συνιστούν την επίσημη και δεδηλωμένη θέση πολλών μεγάλων χριστιανικών δογμάτων και εκκλησιών.

Το πιο κρίσιμο άλλωστε ζήτημα είναι ο ίδιος ο φιλοσοφικός, ιδεολογικός, αισθητικός, πολιτιστικός και βέβαια θρησκευτικός πλουραλισμός που βρίσκεται στον πυρήνα του ευρωπαϊκού συνταγματικού κράτους, δηλαδή του ευρωπαϊκού δημοκρατικού κράτους δικαίου που βασίζεται στη δημοκρατική αρχή και τον σεβασμό και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα οποία εκκινούν πάντα από τον σεβασμό της ελευθερίας και της ισότητας.

Αυτό μάλιστα ισχύει ανεξάρτητα από το αν η κυρίαρχη παράδοση σε μία ευρωπαϊκή κοινωνία είναι προτεσταντική, καθολική ή ορθόδοξη¹³. Το ίδιο ισχύει ανεξάρτητα από το αν γίνεται ή όχι μνεία του θείου στο προοίμιο του αντίστοιχου εθνικού συντάγματος και ανεξάρτητα από τον τρόπο οργάνωσης των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Από την άποψη αυτή δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ της συνταγματικής παράδοσης της Γαλλίας, της Νορβηγίας ή της Ελλάδας, για να πάρω τρία παραδείγματα που τέμνουν οριζόντια όλες αυτές τις διακρίσεις.

---

13. Πρβλ. D. BEATTY, «*Revelation: Religious Rights in a Comparative Perspective*», Εισαγωγή στο 5ο Παγκόσμιο Συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Συνταγματικού Δικαίου, *Constitutionnalisme, Universalisme et democratie*, 1999, σσ. 27 επ.

Γ. Το θρησκευτικό φαινόμενο στο κοινοτικό κεκτημένο

Το κοινοτικό κεκτημένο διαθέτει ήδη ένα ρυθμιστικό πλαίσιο που διέπει τη σχέση της Ένωσης με το θρησκευτικό φαινόμενο. Άρα το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα δεν κλήθηκε να αντιμετωπίσει εξ υπαρχής ένα τόσο σοβαρό ζήτημα, αλλά μάλλον να κωδικοποιήσει υφιστάμενες ρυθμίσεις και διακανονισμούς που λαμβάνουν υπόψη τους, αφενός μεν τον κοινό παρονομαστή της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, αφετέρου δε την μεγάλη ποικιλία εθνικών λύσεων, ως προς την σχέση κράτους και θρησκευτικών ή μη ομολογιακών συσσωματώσεων (ζήτημα που συνήθως περιγράφουμε με τον όρο «σχέσεις κράτους – εκκλησίας»):

Πρώτον, οι ισχύουσες Συνθήκες αναφέρονται προ πολλού, ρητά και ευθέως στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών, οι οποίες είναι –όπως είδαμε– και πλούσιες και σαφείς ως προς τη θρησκευτική ελευθερία και τις σχέσεις του κράτους και της κοινωνίας με το θρησκευτικό φαινόμενο¹⁴. Περιπεύει μάλιστα να θυμίσουμε εδώ ότι τα συντάγματα των κρατών-μελών δεν ρυθμίζουν μόνο τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται και λειτουργεί η κρατική εξουσία, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται και λειτουργεί η κοινωνία των πολιτών. Άρα το θρησκευτικό φαινόμενο ρυθμίζεται –όπως είπαμε– συνταγματικά με τον ένα ή τον άλλον τρόπο, τόσο στο επίπεδο του κράτους όσο και σε αυτό της κοινωνίας, τόσο ως δημόσιο, όσο και ως ιδιωτικό ζήτημα¹⁵. Η συνταγματική αυτή ρύθμιση παντού περιλαμβάνει την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, αλλού την συνταγματική πρόβλεψη για την σχέση του κράτους με τις εκκλησίες ή και τις θρησκευτικές ή και τις μη ομολογιακές ενώσεις, αλλού την αναφορά του θείου ή ακόμη πιο συγκεκριμένων θεολογικών θέσεων (όπως η Αγία Τριάδα) στα προοίμια εθνικών συνταγμάτων, αλλού την ρητή εισαγωγή της αρχής της λαϊκότητας και του διαχωρισμού κράτους-εκκλησίας, αλλού την αναφορά σε ειδικότερα θέματα (όπως π.χ. τα

14. Βλ. αντί πολλών, G. ROBBERS, ό.π. (σημ. 9) και CH. STARCK, «*Religion and the state*», Εισαγωγή στο 5ο Παγκόσμιο Συνέδριο της Διεθνούς Ένωσης Συνταγματικού Δικαίου, *Constitutionnalisme, Universalisme et democratie*, 1999. Βλ. επίσης τον συλλογικό τόμο D. PAPANDREOU, *Metropolitte de Swisse* (επιμ.), *Église et État en Europe*, *Etudes Theologiques II*, Les Editions du Centre Orthodoxe, Chambésy, 1996.

15. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ό.π. (σημ. 8), σσ. 44 με περισσότερες βιβλιογραφικές αναφορές.

ιδιοκτησιακά δικαιώματα ορισμένων θρησκευτικών οντοτήτων, η συμμετοχή θρησκευτικών λειτουργιών στα κοινοβουλευτικά σώματα, διάφοροι τύποι θρησκευτικού όρκου κ.ο.κ.).

Δεύτερον, στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατοχυρώνεται ρητά η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, τόσο με τη μορφή του δικαιώματος επιλογής και αλλαγής θρησκευτικών πεποιθήσεων, όσο και με τη μορφή της ελευθερίας της λατρείας και γενικότερα της ελευθερίας της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ατομικά ή συλλογικά, δημόσια ή ιδιωτικά. Κατοχυρώνεται επίσης πλήρως η ελευθερία της θρησκευτικής διδασκαλίας και το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν την εκπαίδευση και τη μόρφωση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές, φιλοσοφικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις. Κατά την ίδια λογική απαγορεύονται ρητά οι διακρίσεις με βάση το θρήσκευμα ή τις πεποιθήσεις. Ενώ, τέλος, η Ευρωπαϊκή Ένωση σέβεται ρητά την πολιτική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία που υπάρχει στο εσωτερικό της, δηλαδή στα κράτη-μέλη της.

Όλα αυτά προβλέπονται ρητά στις διατάξεις των ισχυουσών Συνθηκών και του Χάρτη των Θεμελιωδών Ελευθεριών, όπως τον διακήρυξε η Διακυβερνητική Διάσκεψη της Νίκαιας και όπως έχει ήδη αρχίσει να τον εφαρμόζουν το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και τα εθνικά δικαστήρια των κρατών-μελών, θεωρώντας ότι –ανεξάρτητα από το ζήτημα της δικής του νομικής φύσης και ισχύος– αποδίδει ένα κανονιστικό περιεχόμενο που προκύπτει από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών, τις θεμελιώδεις κοινοτικές ελευθερίες και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹⁶.

16. Βλ. τελείως ενδεικτικά Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, σταθμός στη θεσμική ωρίμανση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001, σσ. 11 επ.· Ε. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανταποκρίνεται στο ευρωπαϊκό κεκτημένο;», *Δικαιώματα του Ανθρώπου*, No 9, 2001, σσ. 203 επ.· CH. ENGEL, *The European Charter of Freedom and Rights. A changed political opportunity structure and its normative consequences*, ELJ, 2001, σσ. 151 επ., 159 επ. και το συλλογικό τόμο J.-Y. CARLIER - O. DE SCHUTTER, *La charte des droits fondamentaux de l'Union européenne, son apport à la protection des droits de l'homme en Europe*, Brussels, 2002, ιδίως τις μελέτες των H. DUMONT-S. VAN DROOGENBROEK,

Κρίσιμες είναι εν προκειμένω, στο επίπεδο του Χάρτη, οι διατάξεις του άρθρου 10 (που αντιστοιχεί στο άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α.) για τη θρησκευτική ελευθερία, του άρθρου 4 §3 (που αντιστοιχεί στο άρθρο 2 του πρόσθετου πρωτοκόλλου της Ε.Σ.Δ.Α.) για την ελευθερία της εκπαίδευσης, του άρθρου 21 §1 (που αντιστοιχεί στο άρθρο 13 της συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και στο άρθρο 4 της Ε.Σ.Δ.Α.) για την απαγόρευση των διακρίσεων με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις και του άρθρου 22 (που αντιστοιχεί στο άρθρο 6 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, στο άρθρο 151 §§ 1 και 4 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και στη δήλωση υπ' αριθ. 11 που προσαρτήθηκε στην τελική πράξη του Άμστερνταμ) για το σεβασμό της πολιτιστικής, θρησκευτικής και γλωσσικής πολυμορφίας.

Δ. Το θρησκευτικό φαινόμενο στη Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα

Οι διατάξεις αυτές που περιλαμβάνονται στο κοινοτικό κεκτημένο καθίστανται πλέον τμήμα του μελλοντικού Ευρωπαϊκού Συντάγματος, στο μέρος II του οποίου ενσωματώνεται στο σύνολο του ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου και του προοιμίου του (στο οποίο θα επανέλθουμε).

Κατά τον τρόπο αυτό, στο άρθρο II-70 της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα κατοχυρώνονται η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, στοιχεία της οποίας είναι η ελευθερία μεταβολής θρησκευάτος ή πεποιθήσεων, η ελευθερία εκδήλωσης του θρησκευάτος ή των πεποιθήσεων, ατομικά ή συλλογικά, δημόσια ή κατ' ιδίαν με την λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων και την πραγματοποίηση τελετών ή την συμμετοχή σε αυτές. Στο άρθρο II-74 (§ 3) κατοχυρώνεται ρητά η ελευθερία ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων καθώς και το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση και την μόρφωση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, προσωπικές και παιδαγωγικές πεποιθήσεις τους. Στο άρθρο II-81 εισάγεται η απαγόρευση κάθε διάκρισης, μεταξύ άλλων και για λόγους θρησκείας ή πεποιθήσεων. Στο

«La contribution de la charte à la constitutionnalisation du droit de l'Union Européenne», σσ. 61 επ. και του P. MAGNETTE, «Prendre la Charte au sérieux. La force politique d'un texte juridique non contreignant», σσ. 97 επ.

άρθρο II-82 κατοχυρώνεται η υποχρέωση της Ένωσης να σέβεται την πολιτιστική και γλωσσική της πολυμορφία.

Επιπλέον στο άρθρο III-118 προβλέπεται ότι για τον καθορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και δράσεων του μέρους III του Συντάγματος, η Ένωση επιδιώκει να καταπολεμήσει κάθε διάκριση λόγω, μεταξύ άλλων, θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Στο άρθρο III-124 προβλέπεται ρητά ότι με την επιφύλαξη των άλλων διατάξεων του Συντάγματος και εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων που το Σύνταγμα απονέμει στην Ένωση, ευρωπαϊκός νόμος ή νόμος πλαίσιο του συμβουλίου μπορεί να θεσπίζει τα μέτρα που είναι αναγκαία για την καταπολέμηση κάθε διάκρισης λόγω, μεταξύ άλλων, θρησκείας ή πεποιθήσεων. Αυτό συνδέεται προφανώς και με την δυνατότητα λήψης σχετικών μέτρων για την αποκατάσταση πραγματικών ανισοτήτων (όπως προβλέπει και το άρθρο 116 του αναθεωρημένου ελληνικού Συντάγματος).

Η τελευταία σχετική διάταξη του άρθρου 22 του Χάρτη, που προέρχεται μεταξύ άλλων και από τη δήλωση υπ' αριθ. 11 για το καθεστώς των Εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων που υιοθέτησε η Διακυβερνητική Διάσκεψη του Άμστερνταμ, είναι ιδιαίτερα κρίσιμη γιατί δίνει απάντηση στο μείζον ζήτημα των σχέσεων κράτους και εκκλησίας. Το ζήτημα αυτό ανήκει στην αρμοδιότητα των κρατών-μελών: Η Ένωση –σύμφωνα με τη δήλωση αυτή– «σέβεται και δεν προδικάζει το σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο καθεστώς των εκκλησιών και των θρησκευτικών ενώσεων ή κοινοτήτων στα κράτη-μέλη». Κατά την ίδια λογική, η Ένωση «σέβεται με τον ίδιο τρόπο το καθεστώς των φιλοσοφικών και μη ομολογιακών ενώσεων»¹⁷.

Από το άρθρο 22 του Χάρτη προέρχεται το άρθρο I-52 της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα για το καθεστώς των Εκκλησιών και των μη ομολογιακών Ενώσεων. Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου αυτού «Η Ένωση σέβεται και δεν θίγει το καθεστώς που έχουν, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο, οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα κράτη-μέλη». Σύμφωνα με την παράγραφο 2: «Η Ένωση σέβεται επίσης το καθεστώς που έχουν σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο οι φιλοσοφικές και

17. Βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ό.π. (σημ. 8), σσ. 51 επ. Ακόμη, Π. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗ, *Η συνθήκη του Άμστερνταμ: νέο πρότυπο ολοκλήρωσης ή απο-ολοκλήρωσης*, Αθήνα, 1998, σσ. 88-89 και Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΙΔΗ, *Η συνθήκη του Άμστερνταμ: ένα ανάγνωσμα, μία ανάγνωση*, Α', Σαμινζντά ΧΧΧV, 23.7.1997. Βλ. επίσης παραπάνω, σημ. 14.

μη ομολογιακές οργανώσεις». Σύμφωνα τέλος με την παράγραφο 3 του ίδιου άρθρου: «Η Ένωση διατηρεί ανοικτό, διαφανή και τακτικό διάλογο με τις εκκλησίες και τις οργανώσεις αυτές, αναγνωρίζοντας την ιδιαίτερη ταυτότητα και την συμβολή τους».

Όλες αυτές οι διατάξεις του Χάρτη που ενσωματώνονται πλέον στη Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα αποκτούν το κανονιστικό τους περιεχόμενο σε συνδυασμό με την υπ' αριθ. 12 δήλωση σχετικά με τις επεξηγήσεις του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων που υιοθετήθηκε από την Διακυβερνητική Διάσκεψη και προσαρτήθηκε στην τελική πράξη της. Συνεπώς η γενεαλογία και το περιεχόμενο των διατάξεων αυτών προσδιορίζεται σε σχέση με την Ε.Σ.Δ.Α. και την νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α.

Με τη δήλωση υπ' αριθ. 11 που υιοθέτησε η Διακυβερνητική Διάσκεψη του Άμστερνταμ και άρα με το άρθρο I-52 του Ευρωπαϊκού Συντάγματος συνδέεται –θυμίζω– η δήλωση της Ελλάδας που έλαβε υπό σημείωση η Διακυβερνητική Διάσκεψη του Άμστερνταμ. Η Ελλάδα υπενθύμισε με τη δήλωσή της αυτή την κοινή δήλωση για το Άγιο Όρος που έχει προσαρτηθεί στην τελική πράξη της συνθήκης προσχώρησης της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.

Η συνθήκη προσχώρησης της Ελλάδας που κυρώθηκε με τον Ν. 945/1979 περιλαμβάνει –αξίζει να το θυμηθούμε– κοινή δήλωση περί Αγίου Όρους που έχει ως εξής: «Αναγνωρίζοντας ότι το ειδικό καθεστώς το οποίο έχει ήδη παραχωρηθεί στο Άγιο Όρος, όπως τούτο είναι εγγυημένο από το άρθρο 105 του Ελληνικού Συντάγματος, δικαιολογείται αποκλειστικά για λόγους πνευματικούς και θρησκευτικούς, η Κοινότητα θα μεριμνήσει ώστε να ληφθούν υπόψη οι λόγοι αυτοί κατά την εφαρμογή και την περαιτέρω επεξεργασία των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου, ιδίως όσον αφορά τις τελωνειακές και φορολογικές απαλλαγές καθώς και το δικαίωμα εγκαταστάσεως». Το γεγονός ότι η δήλωση αυτή δεν μνημονεύεται ρητά στο corpus των δηλώσεων που προσαρτώνται στη Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, δεν σημαίνει ότι παύει να ισχύει. Η δήλωση δεν επαναλαμβάνεται προφανώς γιατί υπερκαλύπτεται από το άρθρο I-52 του Συντάγματος και την αρχή της επικουρικότητας.

Το ζήτημα του *αβάτου του Αγίου Όρους* που ήρθε πρόσφατα ξανά στην επικαιρότητα, αντιμετωπίζεται συνεπώς από ισχύουσες ειδικές προβλέψεις του κοινοτικού κεκτημένου που αναφέρονται συνολικά στον ιδιαίτερο χαρακτήρα του Αγίου Όρους, όπως τον εγγυάται το άρθρο 105 του Ελληνι-

κού Συντάγματος. Το ενδιαφέρον μάλιστα είναι ότι η αναγνώριση του ιδιαίτερου αυτού καθεστώτος αφορά και κάθε μελλοντική επεξεργασία του κοινοτικού δικαίου –όπως για παράδειγμα συμβαίνει τώρα ως προς το μελλοντικό Σύνταγμα της Ένωσης. Εξίσου ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως η δήλωση αυτή περί Αγίου Όρους που παραπέμπει στο άρθρο 105 του Ελληνικού Συντάγματος για την περιγραφή και τον προσδιορισμό του ιδιαίτερου καθεστώτος του Αγίου Όρους, αναφέρεται *εμμέσως αλλά σαφώς στο Οικουμενικό Πατριαρχείο*, την πνευματική του δικαιοδοσία αλλά και τη νομικά αναγνωρισμένη αρμοδιότητά του να συμπράττει στην παραγωγή του καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους με την Ελληνική Βουλή. Το άρθρο 105 του Ελληνικού Συντάγματος συνιστά σαφή βάση αναγνώρισης του διεθνούς καθεστώτος και της νομικής υπόστασης του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την Ελληνική Πολιτεία. Αυτή η αναγνώριση μπορούμε να πούμε ότι γίνεται –έστω εν σπέρματι– και στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσω της δήλωσης περί Αγίου Όρους που έχει προσαρτηθεί στη Σύμβαση των Αθηνών και επαναλήφθηκε ως μονομερής δήλωση της Ελλάδας στο Άμστερνταμ¹⁸.

Είναι συνεπώς προφανές ότι το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα αντιμετωπίζει το θρησκευτικό φαινόμενο κατά τρόπο που ανταποκρίνεται στο κεκτημένο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού και ταυτόχρονα σέβεται την αρχή της επικουρικότητας και την εσωτερική πολυμορφία της Ένωσης:

Ως προς την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής ισότητας και την απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκεύματος ή πεποιθήσεων, η απάντηση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος είναι πλήρης και απόλυτη μέσα από την ενσωμάτωση των διατάξεων του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και την ενίσχυσή τους, ώστε η έννομη τάξη της Ένωσης να είναι, στα θέματα αυτά, απολύτως εναρμονισμένη με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και τη σχετική νομολο-

18. Π. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗ, ό.π. (σημ. 17), σσ. 324-325. Βλ. τώρα Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Το Άβατον του Αγίου Όρους*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003 (και στα αγγλικά). Για τη σημασία που έχει το άρθρο 105 του Ελληνικού Συντάγματος ως προς τη συνταγματική θέση του Αγίου Όρους και το καθεστώς που διέπει τις σχέσεις του Ελληνικού Κράτους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο που όπως έχω υποστηρίξει είναι ένα σύστημα «συνταγματικά αναγνωρισμένης ομοταξίας» βλ. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ό.π. (σημ. 8), σσ. 186 επ.

γία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹⁹. Άλλωστε η ίδια η Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα προβλέπει στην § 2 του άρθρου II-9 την προσχώρηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ε.Σ.Δ.Α. και στην § 3 του ίδιου άρθρου την αναγόρευση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από την Ε.Σ.Δ.Α. και απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών σε μέρος των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης.

Στο πλαίσιο όμως αυτό, τα ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας ή θρησκευτικών ενώσεων, αλλά και τις σχέσεις κράτους και μη ομολογιακών ενώσεων, αφήνονται στην αρμοδιότητα των κρατών-μελών. Το ίδιο γίνεται και με το ζήτημα των αντιρρησιών συνείδησης. Όλες συνεπώς οι υπάρχουσες θεσμικές εκδοχές στις διαφορετικές συνταγματικές τάξεις και παραδόσεις των κρατών-μελών, ως προς τις σχέσεις κράτους και εκκλησίας, γίνονται αποδεκτές σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας.

Προστίθεται, τέλος, η ρητή πρόβλεψη (άρθρο I-52 § 3) της υποχρέωσης της Ένωσης «να διατηρεί ανοικτό, διαφανή και τακτικό διάλογο με τις εκκλησίες και τις οργανώσεις αυτές (φιλοσοφικές και μη ομολογιακές), αναγνωρίζοντας την ιδιαίτερη ταυτότητα και συμβολή τους στο πλαίσιο των αρχών και των πρακτικών της συμμετοχικής δημοκρατίας.

Πρέπει, βέβαια, εδώ να σημειωθεί ότι πράγματα που θεωρούνται αυτονόητα και απλά ως προς τη θρησκευτική ελευθερία, τα τελευταία χρόνια αρχίζουν να αποκτούν και πάλι μια συγκρουσιακή πολυπλοκότητα ακόμη και για το λεγόμενο δυτικό κόσμο. Τα τελευταία χρόνια οι επίσημες εκθέσεις του Υπουργείου των Εξωτερικών των Η.Π.Α. για την κατάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας στον κόσμο²⁰ περιέχουν πολλές αρνητικές αναφορές στη στάση μεγάλων Ευρωπαϊκών χωρών, όπως η Γαλλία αλλά και η Γερμανία, σε ζητήματα όπως το νομικό καθεστώς των σεκτών, η θέση της «εκκλησίας της επιστημολογίας» και άλλα. Είναι άρα προφανές ότι το περιεχόμενο και τα όρια της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ζητήματα πάντοτε ανοικτά.

Άλλωστε και στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και του

19. Βλ. Γ. ΚΥΤΣΑΚΗ, *Θρησκευτική Ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004.

20. Οι εκθέσεις δημοσιεύονται στο διαδίκτυο: βλ. www.state.gov/g/drl/irf/.

Συμβουλίου της Ευρώπης τα ζητήματα της θρησκευτικής ελευθερίας (από τον προσηλυτισμό μέχρι την ελευθερία της λατρείας και από τους αντιρρησίες συνείδησης μέχρι την ίδρυση ναών) είναι πάντοτε ανοικτά, με αποτέλεσμα να είναι διαρκώς πλούσια η σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου²¹. Το ίδιο όμως ισχύει και για τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων, όπως δείχνουν γνωστές υποθέσεις π.χ. για την ύπαρξη σταυρού στις σχολικές αίθουσες, για την οργανωμένη προσευχή στο σχολείο, στο στρατό ή τη φυλακή, για το δικαίωμα των γαλλίδων μαθητριών να φορούν μουσουλμανική μαντίλα κ.ο.κ.²². Ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει η ευρωπαϊκή νομολογία τα θέματα αυτά, συγκρινόμενος με τις αντίστοιχες αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α. αναδεικνύει κάποιες ενδιαφέρουσες αποκρώσεις μεταξύ των δύο νομικών και πολιτικών πολιτισμών.

Το αξιοσημείωτο είναι ότι η πολιτική και δημοσιογραφική συζήτηση για την θέση του θρησκευτικού φαινομένου στο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, δεν εστίαστηκε ούτε στις σχετικές –πλήρεις– διατάξεις του μέρους II που ενσωματώνει τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ούτε στις ρυθμίσεις του άρθρου I-52 για το καθεστώς των εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων, αλλά στις διατυπώσεις του προοιμίου και ιδίως στο ερώτημα αν πρέπει ή όχι να περιληφθεί ρητή ρητή αναφορά στις χριστιανικές ρίζες της ευρωπαϊκής ταυτότητας²³.

Καταρχάς πρέπει να επανέλθουμε στην παρατήρηση ότι στη Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ενσωματώνονται όχι μόνο οι διατάξεις του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, αλλά και το προοίμιο του που αναφερόταν και εξακολουθεί να αναφέρεται στο γεγονός πως η Ένωση έχει επίγνωση της «πνευματικής και ηθικής της κληρονομιάς», χωρίς ειδικότερη αναφορά στον Χριστιανισμό. Με αυτό όμως το προοίμιο και τη ρητή παραπομπή στις σχετικές διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ρυθμίστηκαν και εξακολουθούν να ρυθμίζονται τα πιο κρίσιμα ζητήματα, αυτά δηλαδή που αφορούν όχι μόνο την θρησκευτική

21. Βλ. αντί πολλών άλλων F. G. JACOBS - R. C. A. WHITE, *The European Convention on Human Rights*, Third Edition, Oxford, 2002, σσ. 264 επ.

22. Βλ. σημ. 9 και 21 και ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, ό.π. (σημ. 8), σσ. 112 επ. όπου και περισσότερες αναφορές στη βιβλιογραφία και τη νομολογία.

23. Βλ. σημ. 1.

ελευθερία και ισότητα, αλλά και την συνολική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των αρχών και εγγυήσεων του κράτους δικαίου.

Κατά την ίδια λογική, το προοίμιο του Συντάγματος²⁴ εκκινεί από την πολιτιστική, θρησκευτική και ανθρωπιστική κληρονομιά της Ευρώπης που συνδέεται ιστορικά κατά βάση με το Χριστιανισμό και τις χριστιανικές εκκλησίες, χωρίς όμως ρητή αναφορά σε αυτά τα θέματα.

Με δεδομένες βέβαια τις διατάξεις του Χάρτη και τώρα του μέρους II του Συντάγματος και τις ρυθμίσεις του άρθρου I-52, μια ρητή αναφορά στον Χριστιανισμό, στο προοίμιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος, δεν θα προσέφερε τίποτα ερμηνευτικά και κανονιστικά κρίσιμο πλην της αναγνώρισης μιας ιστορικής πραγματικότητας, που είναι όμως, όπως κάθε ιστορική πραγματικότητα πιο πολύπλοκη και πιο αντιφατική από οποιαδήποτε γενική και ελλειπτική διατύπωση.

Η συζήτηση για το προοίμιο έχει συνεπώς συμβολικό αλλά όχι κανονιστικό ενδιαφέρον και ίσως η λύση που επιλέχθηκε να προέκυψε μέσα από την ίδια τη λογική της μορφής Σύνταγμα που αναζητά μία οικονομία κινήσεων, η οποία συνδέεται με την κειμενολογική οικονομία κάθε Συντάγματος²⁵. Κυρίως όμως συνδέεται με την ανάγκη να διαμορφώνονται λύσεις, που μπορούν να συγκεντρώσουν την ευρύτερη δυνατή αποδοχή των κρατών-μελών όχι μόνο ενόψει της υπογραφής, αλλά και ενόψει της κύρωσης και της επικύρωσης της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Πρόκειται συνεπώς για αναγκαίους και αναπόφευκτους συμβιβασμούς που βρίσκονται μέσα στην ίδια τη λογική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Ε. Η οπτική γωνία των Ευρωπαϊκών Ορθοδόξων εκκλησιών

Μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 25 κρατών-μελών η ορθοδοξία εμφανίζεται με την εκδοχή της θρησκείας που πρεσβεύει, σύμφωνα με σχετικές στατιστικές, η πλειονότητα του πληθυσμού σε δύο μόνο χώρες

24. Από το οποίο αφαιρέθηκε τελικά η ρητή αναφορά –ως μότο- στον ορισμό της δημοκρατίας σύμφωνα με τον Θουκυδίδη.

25. Βλ. πιο αναλυτικά, ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, «*Η αντοχή του συνταγματικού φαινομένου στη μετανεωτερική εποχή*», σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Το μέλλον της δημοκρατίας και η αντοχή του συντάγματος*, Πόλις, 2003 σσ. 135 επ. όπου και ο σχετικός υπομνηματισμός.

(μια μεσαία, την Ελλάδα και μια μικρή, την Κύπρο), ενώ εμφανίζεται με τη μορφή της θρησκευτικής μειονότητας στις υπόλοιπες 23 χώρες. Ως θρησκευτική μειονότητα καταγράφεται η Ορθοδοξία και στο σύνολο, φυσικά του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης²⁶.

Αυτό το βασικό στατιστικό δεδομένο συνδέεται με όλα τα κρίσιμα πεδία της πολιτικής, κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής των κρατών-μελών της Ένωσης. Με πεδία όπως η λειτουργία του πολιτικού και ειδικότερα του κομματικού συστήματος, η συγκρότηση και η λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος, η λειτουργία και η επιρροή των μέσων ενημέρωσης κ.ο.κ. Σ' όλα αυτά τα πεδία οι ορθόδοξες εκκλησίες στη συντριπτική πλειονότητα των κρατών-μελών και συνολικά στο επίπεδο της Ένωσης εμφανίζονται να παίζουν ρόλο πολύ πιο μικρό και πάντως πολύ πιο ήπιο από ό,τι άλλες χριστιανικές εκκλησίες ή άλλες χριστιανικής καταγωγής αντιλήψεις ή παραδόσεις.

Η ορθοδοξία ως θρησκευτική μειονότητα μέσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει άλλωστε να αντιμετωπίσει ένα ακόμη πιο βασικό και κρίσιμο ζήτημα: την ιστοριογραφική και εντέλει ιδεολογική αμφισβήτηση αυτής της ίδιας της συμπερίληψης του ανατολικού Χριστιανισμού στις ιστορικές και πολιτισμικές βάσεις της σημερινής Ευρώπης²⁷.

Μπορεί αυτό να είναι ιστορικά ανακριβές, αλλά είναι μία υπαρκτή τάση, ίσως κυρίαρχη στις αντιλήψεις του «μέσου» Ευρωπαίου πολίτη και πάντως του μέσου Ευρωπαίου σχολιαστή των μέσων ενημέρωσης²⁸.

ΣΤ. Η εισφορά του Ευρωπαϊκού Συντάγματος στον ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό

Οι τελικές κανονιστικές επιλογές της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύ-

26. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο G. ROBBERS, ό.π. (σημ. 9), στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 15 οι ορθόδοξοι χριστιανοί αποτελούν το 2,7%.

27. Βλ. αντί πολλών το εξαιρέτο κείμενο του J. LE GOFF, «*Η Δύση μπροστά στο Βυζάντιο, Έλλειψη κατανόησης και παρεξηγήσεις*», ό.π. (σημ. 3), σσ. 93 επ. Ακόμη V. RHIDAS, «*L' Eglise Orthodoxe d' Orient*», σε H. AHRWEILER-M. AYMAR, ό.π. (σημ. 3), σσ. 135 επ. Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω για τη γενικότερη αυτή συζήτηση στο δοκίμιό μου «*Ελληνικότητα και Δύση. Ελληνική εθνική ταυτότητα και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*» σε: ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Για έναν πολιτισμό των πολιτισμών*, Αθήνα, 2001, σσ. 45-84, όπου και περαιτέρω υπομνηματισμός.

28. Βλ. σημειώσεις 3 και 27.

ναγμα και στα ζητήματα που αφορούν άμεσα ή έμμεσα το θρησκευτικό φαινόμενο, τη θρησκευτική ελευθερία και ισότητα και τις σχέσεις της Ένωσης (και των κρατών-μελών) με τις εκκλησίες και τις μη ομολογιακές οργανώσεις είναι –όπως συμβαίνει πάντα στις περιπτώσεις αυτές– *προϊόν* μιας πολιτικής διαπραγμάτευσης. Αποτυπώνουν το σημείο ισορροπίας όχι μόνο στο πεδίο της έννομης τάξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και στο πεδίο της κοινής συνταγματικής παράδοσης των κρατών-μελών της.

Από αυτήν την οπτική γωνία, όπως συμβαίνει συνολικά με το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα²⁹, οι ρυθμίσεις του ασκούν έμμεση επιρροή και στην ερμηνεία και την εφαρμογή του συνταγματικού καθεστώτος τόσο των εκκλησιών και των μη ομολογιακών ενώσεων όσο και της θρησκευτικής ελευθερίας και της ισότητας στα κράτη-μέλη. Μπορούμε συνεπώς να πούμε ότι στις σχετικές διατυπώσεις του Ευρωπαϊκού Συντάγματος κωδικοποιείται όλος ο ευρωπαϊκός, νομικός, ιστορικός, πολιτιστικός και κοινωνικός προβληματισμός γύρω από το σημαντικότερο ίσως ζήτημα, τόσο στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων όσο και στο πεδίο των σχέσεων κράτους και κοινωνίας των πολιτών, που είναι το θρησκευτικό φαινόμενο και οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας.

Η κύρια, κατά τη γνώμη μου, συμβολή του Ευρωπαϊκού Συντάγματος έγκειται στην προσπάθεια συγκερασμού και εναρμόνισης μιας μεγάλης ποικιλίας εθνικών εννόμων τάξεων και παραδόσεων. Διαμορφώνεται έτσι ένα φάσμα θεμάτων, στο ένα ακραίο σημείο του οποίου τοποθετούνται τα απολύτως αποσαφηνισμένα (θρησκευτική ελευθερία) και στο άλλο τα εκκρεμή και ανοικτά (σχέσεις κράτους και εκκλησίας) ζητήματα.

Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα κατάφερε να υπερβεί μέσα από γενικές και αφηρημένες διατυπώσεις τις υφιστάμενες διαφοροποιήσεις μεταξύ των κρατών-μελών και εντέλει να διαχωρίσει και να ρυθμίσει τα κρίσιμα και ουσιώδη θέματα. Για να το πετύχει αυτό επέλεξε να παραπέμψει στις εθνικές έννομες τάξεις για αρκετά άλλα ζητήματα και να υπερβεί (δια της σιωπής) μία ιστορική και φιλοσοφική συζήτηση για τη σχέση της ευρωπαϊκής ταυτότητας με το Χριστιανισμό και τη χριστιανοσύνη που έχει προφα-

29. Βλ. πιο αναλυτικά για το θέμα αυτό ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, «Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ως πρόκληση για τη συνταγματική θεωρία», σε: Τομέας Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης Τμήμα Νομικής, Α.Π.Θ., *Η προοπτική ενός συντάγματος για την Ευρώπη*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003, σσ. 27 επ.

νός μεγάλο κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό, αλλά πολύ μικρό έως μηδαμινό νομικό ενδιαφέρον στο σημερινό επίπεδο ανάπτυξης του ευρωπαϊκού, νομικού, πολιτικού πολιτισμού.

Ως μεθοδολογικό παράδειγμα, συνεπώς, το κείμενο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος στα ζητήματα αυτά είναι πολύ ενδιαφέρον όχι μόνο λόγω του προδήλως υβριδικού του χαρακτήρα, αλλά και σε σχέση με τα συντάγματα των κρατών-μελών, που ασχολούνται για παραπάνω από τρεις αιώνες με τα ίδια θέματα. Δεν ξέρουμε ακόμη την τύχη της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και κυρίως το αν και πότε θα τεθεί σε ισχύ. Από πλευράς πάντως θεωρητικού και μεθοδολογικού προβληματισμού, η Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα έχει ήδη αρχίσει να παράγει προβλήματα, δηλαδή αποτελέσματα.

Religious Expression and the European Constitution

E. Venizelos

Summary

In the provisions of the Treaty Establishing a Constitution for Europe with regard to religious freedom, equality, prohibition of discrimination on the basis of religious beliefs, relations between the European Union and/or its Member States with churches and other entities, confessionary or not, is portrayed, both, the ground which the European legal and political culture has surely attained, and the fact that such normative outcome derives from the common constitutional traditions of Member States. Insisting on the evocation, in the Preamble of the European Constitutions, of a reference to the common religious roots of the Union, would not have added a new normative aspect to the aforementioned facts.

Religious freedom and religious equality are fully protected within the area and scope of application of the Charter of Fundamental Rights. On the contrary, relations with churches and religious entities fall, rightfully, under the national prerogative, in accordance, both, with the principle of subsidiary, and the fact that the Union has only attributed competences.

The aforementioned provisions play an important role for smaller religious groups at a Pan-European level. Such a religious group is also the Orthodox Church within the global population of a total of 25 Member States. An element of the *acquis communautaire* (under the provisions of the Treaty of Athens for the Accession of the Hellenic Republic, Declaration 11 of the Intra-Governmental Conference of Amsterdam, and article I-52 of the European Constitution) is also the preservation of a special regime for the Holy Community of Mount Athos, with the exclusion from it of women.